

1—4): „Midón pedig az ugor király a dunai részekre érkezett („prišedšju že na strany dunaiskyja korolju ugorьskomu’), látni akarta [őt, Metódot]. És midón némelyek mondották és [úgy] vélték, hogy [Metód] ezt nem éli túl kinszenvedések nélkül, elment hozzá. Ő [a király] pedig, mint uralkodóhoz illik, azonképp tisztességgel, fényesen és örömmel fogadta [Metódot]. És beszélgetve vele [Metóddal], miként az ilyen férfiakra illett beszélgetni, megszeretvén, megcsókolván és nagy ajándékokkal elbocsátotta, mondván néki: emlékezzél meg mindig rólam, tisztelendő atya, szent imáidban.” A szövegből tehát a magyar főnök méltóságteljes magatartása, emberi közvetlensége, keresztényi viselkedése és bőkezűsége tűnik ki. A Metód-Legenda a 9. század végén vagy a 10. század elején keletkezett, forrásértékű életírás.

Az óbolgár források még a 894—896. évi magyar-bolgár-bizánci háború kapcsán emlékeznek meg a magyarokról, több kéziratban is. Ezekben egyebek mellett a „Vögre” népről és ezek vezéreiről, Árpádról és Ko(u)szánról is szó van (vö. Symeón Logothetész Krónikája, Lětovnik).

Még egy szláv nyelvű forrás emlékezik meg a magyarokról, ez a *Naum-életírás*. Ebben arról van szó, hogy Metód halála (885) után Moraviából kiűzték tanítványait, majd eljöttek az ugrok, akik elfoglalták és elpusztították az országot.: „Nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép és földjüket elfoglalták és elpusztították azt. („Ne po mnodzěch že lětěch priidoše Ugri peon’ skii ezyk i poplěniše zemlju ich i opustiše ju.’) Akiket azonban az ugrok nem ejtettek foglyul, [azok] Bulgáriába futottak („ichže bo ne poplěniše Ugri, to vь Blygary bēžaaše’). És földjük pusztá maradt az ugrok hatalmában („i osta zemlja ichъ pusta Ugromъ vь vlastь.’).” Az életírással ellentétben Moravia megszűnésének okait ma már árnyaltabban fogalmazhatjuk meg. Az okok többfélék, ezek: a németek (frankok, bajorok) évszázados hódítási törekvései és belső bomlasztó tevékenysége; az erők szétforgácsolódása Svatoptluk expanziós politikájának következményeként s a meghódított népek és területek elszakadása; a morva vezetőréteg belső viszálykodásai, testvérharcok, az egység hiánya; a nagymorva állam központi részének és Nyitra vidékének viszonyából fakadó feszítő erők; a cseh I. Vřatislav fejedelem szövetsége a német Arnulffal 896-ban és a bajor-cseh támadás Nagy Moravia ellen 900-ban; a magyarok megjelenése a Duna-medencében s a morvák elleni támadásaik.

Íme, vázlatosan ennyit tudtam kiolvasni a szláv nyelvű forrásokból. Összefoglalóan: az „ögre” ’előmagyarok’ valószínűleg nagy létszámot képviseltek, több törzset alkottak, melyek két nagy ágra váltak, de az „ögre” név feltehetőleg nemcsak a magyar nyelvű népeiséget jelölhette, hanem egyéb, csatlakozott stb. népcsoportokat is.

Kristó Gyula

MAGYARORSZÁGI ÍROTT FORRÁSOK ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Az elmúlt évtizedek magyar őstörténetkutatása alaposan rációfolt arra a pesszimizmusra, amely száz évvel ezelőtt az akkori idők nagy tekintélyű történészének, *Botka Tivadarnak* a régmúlt kor históriájáról formált elkép-

zelését áthatotta: „A magyar nemzet kezdetének történetét áthatlan homály elvonja szemeinktől. Eredménytelen minden erőlködés bepillantani ama rejtekbe. Akik azt megkísérelték, . . . sok drága időt és tudományt pazaroltak el hiú célokra. Maradjunk a mellett, mit biztosat tárnak fel előttünk a hiteles egykorú kútforrások”.¹ Ezeken *Botka* az írott forrásokat érti. A magyar őstörténetkutatásnak az elmúlt évszázadban elért eredményei nemcsak *Botka* pesszimizmusát nem igazolták, hanem szerfelett kitágították az őstörténetkutatás számára szóba jöhető források körét is. Elsősorban a nyelvészet hozzájárulása volt oly mértékű a magyar nép egykori történetének tisztázásához, hogy ez a körülmény *Mályusz Elemért* egyenesen annak kimondására vezette: „Bármilyen okból is, az őstörténet hivatott művelői a nyelvészek lettek, Szinnyei Józseftől kezdve oly sokan.”²

„Általánosan elfogadott nézet szerint — írja *Moravcsik Gyula* — egy nép őstörténetének azt a történeti korszakot szokták nevezni, amelyre vonatkozólag még nincsenek írott források.”³ A magyar őstörténet esetében ez a megállapítás pontosításra szorul, hiszen itt nem esik egybe a magyarokra vonatkozó „külső” információk megjelenése a belső, magyarországi keletkezésű írásbeliség kialakulásával. Közismert, hogy mennyire fontosak egyebek mellett a IX—X. század fordulóján élt *Dzsahánira* visszamenő arab források vagy a X. századi görög nyelvű kútfők a magyar őstörténet szempontjából, noha ezek „kívülről” tekintettek a magyar népre, s őstörténetéhez csupán bizonyos — ám annál fontosabb — mozaikkockákat szolgáltattak. Ezzel szemben a magyarországi belső termésű írásbeliség emlékei (törvények, oklevelek, krónikák) nem korábbiak a magyar állam megszületésénél, azaz a XI. század elejénél. Bár *Tőkei Ferenc* szerint „naiv elgondolás, hogy az írás együtt jár az állammal, ahol tehát nincs írás, ott államról sem beszélhetünk”,⁴ álláspontja a magyar és a kelet-közép-európai népek esetében aligha nyerhet igazolást, s így annak általánosító jellege sem képez minden vitán felül álló igazságot. Megkérdőjelezhető tehát *egyfelől* az az „általánosan elfogadott nézet”, hogy az őstörténet az írott forrásokat megelőző kort ölelné csupán fel. Ez azt jelentené, hogy a magyar őstörténet felső időhatára a 830-as évek körül lenne megállapítható, ugyanis a 830-as éveket megelőzően bizonyosan a magyarokra vonatkoztatható írásos információink nincsenek, míg a 830-as éveket követően viszonylag gyors egymásutánban gyarapodnak a magyar illetékességű írásos forrásadatok. Sajátságos, hogy még a fentebb idézett, „általánosan elfogadott nézet”-et megfogalmazó *Moravcsik Gyula* sem látta ezt a magyar őstörténetre alkalmazhatónak, s álláspontja szerint „az őstörténet fogalmába rendszerint beletartozónak tekintjük a magyar nép történeti életének legkorábbi szakaszát is, amelyre vonatkozólag már írott forrásokkal is rendelkezünk.”⁵ Vitatható *másfelől* (a forrásbázis, azaz végső fokon a társadalmi—gazdasági formáció váltása szempontjából) az a gyakorlat, hogy a magyar őstörténeti szakirodalom nem a belső keletkezésű írásbeliség megjelenésével, vagyis nem az állam kialakulásával zárja az őstörténetet, hanem a IX. század végi honfoglalással. A honfoglalás lényegében véve olyan szállásváltás volt, amilyent a IX. századi történelemben még legalább két alkalommal hajtottak végre a magyarok, *Levedia*, illetve *Etelköz* birtokbavételekor. A honfoglalás korszakos jelentősége nem magában a tényben van (ugyanis nem szakított félbe gazdasági—társadalmi folyamatokat, nem idézett elő életforma váltást), hanem a késői utókor szemében vált csak azzá (akár már a XIII. század eleji *Anonymustól* kezdődően), amikor bizonyos lett, hogy a IX. század végén megszerzett

terület a magyarság végleges hazája. Nem vitás, hogy ha az „őstörténet általános, marxista terminusa az ősközösségi társadalmak történetét jelöli”,⁶ akkor ilyen értelmezés szerint több alappal köthető az őstörténet felső időhatára az állam létrejöttéhez, azaz a belső keletkezésű írásbeliség kialakulásához, semmint a honfoglaláshoz.

Ami mármost a magyarországi keletkezésű írott forrásokat illeti, ezek sorából az őstörténetkutatás számára az elbeszélő kútfők (krónikák, geszták) rendelkeznek különleges fontossággal. Száz évvel ezelőtt *Salamon Ferenc* azért mellőzte csaknem egészében a hazai kútfőket a IX. század végi események vizsgálatakor, mert „ezek századokkal később kelt kompilációk”. Noha ugyanekkor *Ipolyi Arnold* és *Fraknoi Vilmos* is azt hangoztatta, hogy „a krónikások a hagyomány hézagait csak a saját kombinációik eredményeivel tölthették ki”,⁷ de ők elismerték: a magyarországi kútfők bizonyos hagyományelemet megőriztek. A hazai elbeszélő anyagban a magyar őstörténetre vonatkozóan a mennyiséget tekintve kevés forrás áll rendelkezésünkre. Lényegében véve mindössze kétféle szövegeztést őrző forráscsoporttal számolhatunk.

Az egyik forráscsoportba a magyar krónikairódom különböző korokban keletkezett s a krónikaszöveg alakulásának különböző fázisait tükröző emlékei tartoznak. A fentmaradtak sorából a legkorábbi *Kézai Simon*nak az 1282–1285 közti időben íródott krónikája. A Budai Krónikával rokonságot tartó emlékek (maga a Budai Krónika, a Sambucus kódex krónikája stb.) a krónikaszöveg alakulásának *Károly Róbert*-kori fázisát tükrözik, míg a Képes Krónika és annak rokon szövegei a szöveghagyomány *I. Lajos*-kori állapotát mutatják. A Kézai-krónika, továbbá a Budai és a Képes Krónika, valamint a velük rokon kódexek a magyar őstörténetre vonatkozóan — a terjedelmi eltérésektől eltekintve — egyveretű leírást tartalmaznak. Ennek az az oka, hogy valamennyien közös korábbi forrásokból merítettek. A legkorábbi forrásként számon tartott, korunkra azonban nem jutott ősgesztá (vagy őskrónika) a XI. század végén már készen állott, a későbbi folytatások sok tekintetben ennek szövegét őrizték meg, és új szerkezeti elrendezésben ennek megállapításait vitték tovább. Az ősgesztában a magyar őstörténetről kialakított képen — leszámítva a feltételezhető XIII. századi kisebb jelentőségű átalakításokat, amelyekről szinte alig vannak konkrét és megbízható ismereteink — igazán lényeges változásokat a XIII. század végén *Kézai Simon* hajtott végre, részint a magyarság eredetmondájának (a csodaszarvas- és nőrablás-mondának) lejegyzésével, legfőképpen pedig azzal, hogy részletesen kidolgozta a magyarokkal azonosnak tekintett hunok történetét, s ilyen módon nála a sok helyről kompilált hun-történet vált a magyarok tulajdonképpeni őstörténetévé. Sajnos, az egyetlen *Anonymus*on kívül nincs más forrásunk, amely a magyar krónikaszöveg *Kézai* előtti állagára nézve bármiféle felvilágosítással szolgálna (*Anonymus* tanúságtétele ezen a ponton azonban nem teljes értékű, mivel *Anonymus* nem a magyar krónikatörzset folytatta, hanem annak oldalhajtásaként egy kérdésről „monografikus” feldolgozást készített.) Ez a gyötrő forráshiány adja magyarázatát annak a körülménynek, hogy még ma is erősen megoszlanak a szakvélemények azzal kapcsolatban: mit tartalmazott a magyar őstörténetről a *Kézai* előtti krónikás szöveghagyomány alapforrása, az ősgesztá. A mai logika azt diktálná, hogy mivel a XI. század végi időszak még viszonylag közel volt a magyar őstörténet korszakához, az emlékezet ekkor lehetett a legélesebb, vagyis ekkor kerülhetett írásba a magyar régmúlt legtöbb, a későbbi krónikákban ránk hagyományozódott mozzanata. *Mályusz*

Elemér az érdem, hogy rámutatott: az ősgeszta szerzője az egyházi rend tagja volt, „mindent aszerint ítél meg, hogy előmozdította vagy hátráltatta-e a keresztény vallás érdekét”. A pogány magyarokkal nem érzett semmi közöséget, a népek utolsó, megvetett, a bibliai Kámtól leszármazó csoportjában helyezte el őket. A szerzőnek a pogányság iránt érzett ellenszenvével magyarázható, hogy a régi magyarokkal kapcsolatban nem törekedett szépítésre.”⁸ *Mályusz* kutatásai alapján vált világossá, hogy a XI. (sőt a XII.) században érvényesülő erős egyházas szemlélet, azaz a pogány kor, a magyarság pogány múltja iránti megvetés gátat emelt a magyar őstörténetről ekkor még bizonyára élénken élő emlékezet lejegyzése elé. Ideológiai oka volt tehát annak, hogy a magyarság eredetmondáját, amely mind csodaszarvas-mondájának totemisztikus felfogásával, mind nőrablás-mondájának nyíltan keresztényellenes propagandájával ellene mondott az egyház ideológiájának, csak *Kézai Simon* jegyezte le első ízben a XIII. század végén. Ez a monda keletkezése után évszázadokkal is olyan felbecsülhetetlen értékű információkat örökített ránk annak írásba foglalása révén, mint Magyar és Hunor (azaz a magyarok és az onogurok) testvéri volta, valamint szoros kapcsolatuk az alánokkal és a Belár személynévvé perszonifikálódott bolgárokkal. Ugyancsak a magyar krónikatörzs szövegállománya hagyta ránk az Árpád-ház eredetmondájának (a turul-mondának) egy változatát, továbbá a sasoknak (vagyis a besenyőknek) a honfoglalást közvetlenül előidéző támadását a magyarok ellen. Ugyancsak a magyar krónikából ismerjük a fehér ló mondáját, továbbá a kalandozások mondai anyagából a kürt- (vagy Lél-), valamint a Botond-mondát.

Másfajta szövegezés őrződött meg *Anonymus* gesztájában. Mint köztudott, a névtelen jegyző kilétéről és munkája keletkezési idejéről hosszú idő óta vita folyik. A gesztában található, a megírás szempontjából értett jelen idejű utalások elemzése alapján e sorok írója arra a következtetésre jutott, hogy P. mester gesztája 1210 táján készülhetett.⁹ *Anonymus* maga is merített bizonyos ismeretanyagot az ezt megelőző időszak krónikairódmából, de jobbára mégis attól független információkat hagyományozott ránk: a magyar honfoglalás „monográfiáját” készítette el. Olyan időkben készült a geszta, amikor a szigorú egyházas szemlélet már nem emelt gátat a lejegyezni szándékoltnak mondandó számára, annál inkább akadályt jelentett viszont az emlékezet kopása. Ugyancsak nem szolgált a hitelesség javára, hogy a névtelen jegyző tollát meghatározott célszerűség vezette. Míg a magyar krónikás anyag elsősorban kerek (vagy csonkultságában is kereknek tekinthető) mondai szüzséket olvasztott magába, addig az *Anonymus*-nál olvasható őstörténeti vonatkozású adatok szórvány jellegűek. Egyedül az Árpád-ház eredetmondájának (a turul-mondának) közli egy változatát, a fehér ló mondájából már csak bizonyos elemeket említ, ugyanekkor elejtett utalásából bizonyos, hogy *Anonymus* korában még sem a magyarság eredetmondájának (a csodaszarvas- és nőrablás-mondának), sem a Botond-mondának nem volt írásbeli formája, s ezek részletes lejegyzésére a névtelen jegyző sem vállalkozott. Annál több és fontosabb anyag „bújik meg” a részletekben. Az *Anonymus*-nál olvasható Hetumoger (amelyet ő ugyan a hét fejedelmi személy neveként említ) a hajdani magyar törzsszövetség belső önelnevezését őrzi. A honfoglaló Szovárd magyaroktól való elszakadásának és délre költözésének *anonymus*i történetében egy valós eseményt, a szovárd-magyarok elszakadását örökítette meg oly módon hogy a szovárd népnév Szovárd vezér nevévé alakult át. A névtelen jegyzőnél a Szovárd-történetbe ágyazott utalás a Szovárd vezér halála után

Görögországban maradt Csaba-magyarja népre bizonytalán egy másik nép-rész elszakadásának emlékét őrzi, amely a X. század közepén élt (és más, nyugati forrásból ismert) Csaba kalandozó vezérhez kapcsolható. A magyarországi elbeszélő források közül egyedül Anonymus őrizte meg annak a Kur-szának az emlékét, aki a honfoglalás táján a magyar törzsszövetség egyik előjárója volt, s akinek pusztaságának létét és történeti szerepét megint csak idegen (részint nyugati, részint bizánci) források hitelesítik és világítják meg.

Mellőzve az *Anonymus* gesztájából meríthető további példaanyagot, le-vonhatjuk a magyarországi elbeszélő kútfők adatai őstörténeti szempontú hasznosításának néhány tanulságát. Ezek az adatok lejegyzésüket tekintve még az őstörténet utolsó szakaszával sem egykorúak, olykor pedig tekintélyes időköz választja el az ezen adatokat őrző forrásokat a magyar őstörténet kor-szakától, az adatok fontosságát ez a körülmény azonban aligha kérdőjelez-heti meg. A hagyományelemek — olykor eredeti összefüggésüket vagy tartal-mukat veszítve, olykor újabb, másodlagos mozzanatokkal gazdagodva — szívósan továbbélnek, a kutatások feladata a különböző provenienciájú elemek szétválasztása, az eredeti valóságtartalom lehető pontos rekonstruálása. A dolog lényegét tekintve igaza van *Ipolyi Arnold*nak és *Fraknoi Vilmos*nak: „a magyar nemzeti hagyományt őrző emlékeinket elfogulatlan kritikával kell vizsgálnunk”.¹⁰ Egyaránt fontos magának a kritika alkalmazásának, illetve az elfogulatlan, preconcepcióktól mentes vizsgálódásoknak a hangoztatása. A magyarországi elbeszélő forrásokban ránk hagyományozott őstörténeti tárgyú anyag a valóságos eseményeknek, a nagy összefüggéseknek csak egy-egy mozaikját, egy-egy vonatkozását villantja fel. Önmagukban csak egyoldalú rekonstrukcióra alkalmasak, egysíkú és ezért a tévedés lehetőségét hordozó következtetéseket tesznek csupán lehetővé. A történeti kutatómunka természetesen megkívánja, hogy ezeket az elszórt, vagy kifejezetten szórvány jellegű adatokat más adatokkal, külföldi (nyugat-európai latin nyelvű, bizánci görög nyelvű, arab nyelvű vagy más egyéb) források lényegében hasonlóan elszórt vagy szórvány jellegű adataival szembesítsük. Csak ilyen módon leheljük meg *Aventinus*nál azt a Csaba vezért, akinek népét *Anonymus* említi, csak ilyen módon bukkanhatunk rá *Konstantinosz Porfüroqennetosz*nál és az örmény forrásokban a szavárd (szevord) népnévre, amelyet *Anonymus* is ismer perszonifikálódott formában, csak ilyen módon találjuk meg *Kuszánt Szümeon Logothésznél* és *Cusalát Aventinus*nál, akinek nevét *Anonymus* Kurszán alakban örökítette ránk. Ezek a szembesítések szükségszerűen bizto-sítják már a filológia tudományán belül a komplexitás érvényesülését, még-hozzá oly módon, hogy a latin, a görög, az arab, az örmény stb. filológia a maga lehetőségeinek szélső határáig élvezzen szuverenitást, de ezzel ne eléged-jen meg, hanem ekkor — és véleményünk szerint csak ekkor — forduljon a szomszédos területek hasonlóan szuverén módon elért eredményei felé. Az igazi komplexitás persze megköveteli, hogy az őstörténettel foglalkozó filo-lógus, történész horizontjába bekerüljenek a nyelvészet, a régészet, az ember-tan és más tudományok kutatási eredményei. A szembesítések itt — a tudománycsoportok eltérő jellege, tradíciója, nyelve stb. miatt — sokkal több körül-tekintést, nagyobb óvatosságot igényelnek, viszont szélesebb körre érvényes megállapítások levonásának lehetőségével kecsegtetnek.

A lejegyzett eseményekkel nagyjából egykorú külföldi írott források is — jellegükben adódóan — a magyar őstörténetnek csak utolsó szakaszaira nézve adnak adatokat, a magyarországi írott források pedig eleve retrospektív

kütfők. Ez a körülmény persze eleve meghatározza az írott források érvényeségi körét. E hátrányért bőven kárpótlást nyer azonban a kutató azáltal, hogy az írott források s a velük foglalkozó különböző nyelvű filológiák olyan szilárd támpontokat adnak alapvető jelentőségű kérdések: az etnikum, a kronológia vonatkozásában, amelyeket más források és más tudományok kevéssé tudnak megadni, vagy egyáltalán képtelenek ezeknek megadására. Szerencsés esetben az írott forrásoknak nem elhanyagolható tanúságtételük van a társadalomtörténet számára is, mint pl. a XI. századi magyarországi törvények esetében, amelyekből a társadalomfejlődési tendenciák ismeretében fontos visszakövetkeztetések tehetők a IX—X. századi magyar társadalom struktúrájára. Az írott források általában — a magyarországi írott források különösen — az őstörténet utolsó időszakát világítják meg. Ezzel az őstörténet kardinális kérdésének, az osztálytársadalom, az állam kialakulásának történetéhez nyújtanak segítséget. Mértéktartó visszakövetkeztetések révén pedig azok az okok és lépcsőfokok is felderíthetők, amelyek az őstörténetben a legfontosabb okozathoz és fejleményhez, magának az őstörténetnek a felszámolásához, megszűnéséhez vezettek el.

JEGYZETEK

¹ BOTKA TIVADAR: Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulójára 884-től 1884-ig. Századok, 12 (1878) 150.

² SZÜCS JENŐ: „A gentilizmus. — A barbár etnikai tudat kérdése” c. kandidátusi értekezésének 1972. február 28-i nyilvános vitája. MÁLYUSZ ELEMÉR opponensi véleménye. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 21 (1972) 158.

³ A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. MORAVCSIK GYULA hozzászólása. Nyelvtudományi Értekezések, 5. Bp. 1955. 35.

⁴ TÖRKEL FERENC: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969. 123.

⁵ A 3. jegyzetben l. m. 35.

⁶ Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I: 1. Szerk. HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNA-TAS A. Kézirat. Bp. 1976. 7.

⁷ A millenarium az Akadémiában. A Történelmi Bizottság jelentése. Századok 17 (1883) 200., 187.

⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR: Krónika-problémák. Századok 100 (1966) 719—720.

⁹ Az évszázados vita modern összefoglalása CSAPODI CSABA: Az Anonymus-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978. Az anonymusi mű 1210 körüli keletkezésére l. KRISTÓ GYULA: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVI. Szeged 1979. 45—59.

¹⁰ A 7. jegyzetben i. m. 187.

Vásáry István

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK HAGYOMÁNYAI

A magyar őstörténet kutatását — mint minden történeti stúdiumot — elsősorban meghatározta a mindenkori korszak általános szellemi képe, ideológiai igénye és orientáltsága. Mikor a magyar őstörténet kutatásának folyamatát vesszük szemügyre, fokozottan figyelniük kell erre a gyakran elhanyagolt eszmetörténeti szempontokra. A magyar őstörténet kutatása ugyanis nemcsak bizonyos krónikások, kutatók, tudósok őstörténeti nézeteinek és tanainak fejlődésrajzát hivatott a mai őstörténeti koncepciók fényében felvázolni és értékelni, magyarán szólva nemcsak tudománytörténetet kell adnia, hanem azt is vizsgálnia kell, hogy az őstörténeti nézeteket milyen általános ideológiai igény szülte, illetve hogy azok miként elégitették ki és befolyásolták azokat az igényeket. Az utóbbi szempontból nyilván nem az elméletek tudományos